

10.33537/sobild.2023.14.2.12

Makale Bilgisi

Gönderildiği tarih: 15.05.2023
Kabul edildiği tarih: 01.06.2023

Article Info

Date submitted: 15.05.2023
Date accepted: 01.06.2023

NEDİM DİVANI'NDAN ÖRNEKLERLE DİVAN ŞİİRİNDE ANLAM-BAĞLAM İLİŞKİSİ¹

MEANING-CONTEXT RELATIONSHIP IN DİVAN POETRY
WITH EXAMPLES FROM NEDİM DİVAN'S

Yaprak UÇAR

Öğretim Görevlisi, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya
Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı, yucar@ankara.edu.tr

Anahtar sözcükler

Divan şiiri, Nedim, metin sözlüğü,
bağlam, anlam

Keywords

Divan poetry, Nedim, glossary,
context, meaning

Öz

Bir şiirin anlamına ulaşmak ve edebî değerini ortaya koyabilmek için şiir metninin amacına uygun ve doğru bir şekilde incelenmesi şarttır. Bu bakımdan anlam-bağlam ilişkisine dayanan metin sözlükleri, bir eseri oluşturan her dil unsurunun bağlama göre değişen anlamlarının tespit edilmesi açısından önem arz eden çalışmalardır. XVIII. yüzyıl şairlerinden Nedim (öl. 1730), şiirlerinin edebî değeri ve şiire getirdiği yenilikler bakımından Divan şiirinde önemli bir yere sahiptir. Dolayısıyla Nedim'in özgün bir üslupla şiirler yazması ve dile hâkimiyeti ölçüsünde bir sözcüğe birçok mana yükleyebilecek nitelikte bir şair olması bu çalışmayı hazırlamaya yönlendiren en önemli etken olmuştur. Bu çalışmada Divan şiirinde sözcüklerin "bağlam"a göre nasıl farklı anlamlar kazandığı, Nedim Divanı'nın esas alındığı "Nedim Divanı Sözlüğü" çalışmasından örnekler verilerek sunulmuştur. Bu tür çalışmaların sözlük bilimine, üslup ve dil incelemelerine katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Abstract

In order to reach the meaning of a poem and reveal its literary value, it is necessary to examine the text of the poem in accordance with its purpose and correctly. In this respect, text dictionaries based on the meaning-context relationship are important studies in terms of determining the changing meanings of each language element that makes up a work according to the context. XVIII. Nedim (d. 1730), one of the 19th century poets, has an important place in Divan poetry in terms of the literary value of his poems and the innovations he brought to poetry. Therefore, Nedim's writing poems in a unique style and being a poet capable of ascribing many meanings to a word to the extent of his command of the language were the most important factors that led to the preparation of this study. In this study, how the words in Divan poetry have different meanings according to the "context" is presented by giving examples from the "Nedim Divanı Sözlüğü" study based on Nedim's Divan. It is thought that such studies will contribute to lexicography, style and language studies.

¹ Bu çalışma, yazar tarafından hazırlanan "Nedim Divanı Sözlüğü" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

Sanatçı, muhteşem bir tablo olan tabiatı eserlerinde vasıta olarak kullanır. Tabiatta bulunan taş, metal, toprak vb. bir unsuru alır, dönüştürür ve ona anlamlar dünyasında yer verir. Aynı şekilde şair de bir sihirbaz misali sözü bambaşka bir şeye dönüştürür. Şahit olduğu her manzarayı kalemiyle resmedebilen bir şairin diğer sanatçılardan farklı olarak vasıta-i ifadesi sözcüklerdir. Şair duygu ve düşüncelerini sözcüklerle ifade ederek bir sanat eseri yaratır. Diğer sanatlarda olduğu gibi şiir de anlamı ile var olur ve şiirin anlamına ulaşılmasıyla da estetik haz duyulur (Bölükbaşı, 2018:s.179; Paz, 1995:s.20-21; Tunali, 2014:s.90-95). Bir şiirin anlamına ulaşmak ve edebî değerini ortaya koyabilmek için şiir metninin amacına uygun ve doğru bir şekilde incelenmesi şarttır.

Bir dizge olan dildeki unsurları anlam yönünden tek tek ele alıp değerlendirmek doğru bir yöntem değildir (Aksan, 2009: s.149). Bu bakımdan belagat âlimi Cürcânî (öl. 1078-79), tek başına kullanılan bir lafzın, beyan açısından yüksek ya da düşük, güzel ya da çirkin olarak değerlendirilemeyeceğini ileri sürer. Aynı şekilde fesahat ve belagat ilimlerinde sözcüklerin anlamlarının değil; ancak telif ve terkip ile ortaya çıkan sözcük öbeklerinin esas alındığını belirtir. Bunun yanı sıra fesahatin, sözcüklerin delaleti ve kendi aralarındaki özgün anlam ilişkileri ile sağlanabileceğini, bir sözcüğün anlamının doğru bir şekilde belirlenmesi için nahvî anlamının (söz dizimsel) göz önünde bulundurulması gerektiğini; yani sözcüğün dilde kullanımı ve bağlam itibarıyla anlamının belirlenebileceğini ifade eder (Abdülkâhîr el-Cürcânî, 2018: s.333; Boyalık, 2016:s.133-137). Bununla birlikte Hatîb el-Kazvîni (2011: s.5) her sözcüğün birlikte kullanıldığı sözcükle birlikte farklı bir anlama geldiğini, bir sözcüğün değerinin ve güzelliğinin muktezâ-yı hâle/duruma uygunluğu ile sağlanabileceğini dile getirir. Belagat âlimleri arasındaki bu tartışmaların bir benzeri Batı dünyasında da yaşanmıştır. Batı'da dil felsefesinin konusu olarak anlam, ilkçağdan beri filozofların üzerinde önemle durdukları bir husustur. Ferdinand de Saussure yapısal analiz fikriyle, bir metin içinde kullanılan işaretlerin/sözcüklerin birbiri ile kurdukları ilişki ile anlamlarının doğru bir şekilde belirlenebileceğini ileri sürer. Aynı şekilde Pierre Guiraud, sözcüklerin bir metin içinde kullanılmalarıyla anlam belirsizliğinden söz edilemeyeceğini ve metnin bağlamı ile kesin anlamlarına ulaşabileceğini ifade eder (Aksan, 2016: s.45; Aktaş, 2007: s.22; Filizok, 2001:s.98-107). Bu bakımdan Saussure, Guiraud ile Cürcânî ve Kazvîni gibi önemli belâgat âlimlerinin lafız/sözcük ile mana/anlam arasındaki ilişki konusunda aynı düşüncede oldukları ifade edilebilir.

Sözcüklerin anlamlarının tespiti için başvuru olan "bağlam" kavramını Berke Vardar iç bağlam/dil içi bağlam ve dış bağlam/dil dışı bağlam olmak üzere ikiye ayırarak tanımlar. Vardar (1980: s.32), *iç bağlamı* "Bir dil biriminden önce ya da sonra gelen başka bir ifadeyle bir dil birimini kuşatan ve birçok durumda söz konusu

birimi etkileyen, onun anlamını, değerini belirleyen birim ya da birimler bütünü"; *dış bağlamı* ise "Duruma, konuşucu ve dinleyicinin dil dışı toplumsal, ekinsel, ruhsal nitelikli deneyim ve bilgilerine ilişkin ortak verilerin tümü" biçiminde tarif eder. Dolayısıyla özellikle divan, mesnevi vb. tarihî bir metin anlamlandırılırken eseri oluşturan her sözcüğün çağrışım ve bağlam ilişkisi göz önünde bulundurularak anlamının belirlenmesi şarttır (Tulum, 2017: s.39-68). Bunun yanı sıra metnin anlamlandırma aşamasında, eserin kaleme alındığı devrin kültürü, toplumsal ve siyasal yapısı gibi tüm dış bağlamlar da dikkate alınarak sözcüklere anlam vermek gerekir (Günay, 2007: s.122-123). Bu bilgiler ışığında bir metnin doğru anlamına ulaşmak için sözcüklerin iç ve dış bağlam içinde değerlendirilmesi gerekli bir husustur.

Sanat gayesi en üst seviyede olan Divan şiiri, geleneğin getirdiği hazır temler, duygular, hayaller, semboller vb. üzerine inşa edilmişti. Hem şekil hem de muhteva bakımından keskin sınırlarla çizilmiş bu şiirin her unsuru belli ilgi ve imajlarla birbirine bağlanmıştı. Şiirlerde geçen her sözcüğün birlikte kullanılacağı sözcükler, çağrıştıracığı unsurlar vb. gelenek tarafından önceden belirlenmişti. Divan şairinden bu muayyen hudut içinde bu müşterek malzemeyi şahsi tahayyülünü katarak sanatını icra etmesi beklenilirdi. Divan şairi de şiirlerine şahsi zekâ ve ruhunu yansıtarak ayrı bir mananın, fikrin, duygunun ve hayalin canlanmasını sağlardı (Akün, <https://islamansiklopedisi.org.tr/divan-edebiyati>; Çavuşoğlu, 1986: s.415-417; Tarlan, 1999:s.99-110). Tezkire yazarı Latîfi Efendi (öl.1582)'nin de ifade ettiği gibi gerçek şairler yaratma, icat etme gücü olan kimselerdir. Dolayısıyla bu kimseler kendi zihin ve düşünme gücüyle orijinal hayal, yeni mana bulma yeteneğine sahiptirler (Latîfi, 2000; Çavuşoğlu, 1986: s.415-417). Bunun için de şairler dilin sınırsız imkânlarından yaptıkları seçimlerle sözcükleri farklı bağlamlarda kullanarak sözcüklere çeşitli anlamlar kazandırmışlardır. Bu bakımdan anlam-bağlam ilişkisine dayanan metin sözlükleri, bir şiir metnini oluşturan her dil unsurunun bağlama göre değişen anlamlarının tespit edilmesi açısından önem arz eden çalışmalardır.

Metin sözlükleri roman, tiyatro, şiir gibi edebî eserleri ya da dinî ve hukukî metinleri esas alan, metinleri oluşturan dil malzemesinin metin içinde kazandıkları anlam değerlerini belirleyen ve sözcüklerin kendi aralarında kurdukları ilişkiler ağını tespit eden çalışmalardır. Antik Yunan'da Protagoras'ın Homeros'un eserlerinde geçen eski sözcükleri açıkladığı *Glossai* adlı çalışması metin sözlüklerinin ilk örneği olarak kabul edilebilir. Ayrıca Hintlilerin *Vedalar*'ı, Yunanlıların şair ve hatiplerin eserlerini, Arapların *Kur'an-ı Kerim* ile hadisleri, Farsların Horasan şairlerinin şiirlerini esas alarak hazırladıkları çalışmaların da metin sözlüğü türünde olduğu söylenilebilir (Akalin, 2010: s. 268-279; Aksan, 2009: s.82-83; Durmuş, <https://islamansiklopedisi.org.tr/sozluk#1>; Öz, 2010:s.19-20) Sonraki yüzyıllarda gerek Batı'da gerekse

Doğu'da metin sözlüğü niteliğinde çalışmalar hazırlanmıştır.

Anadolu sahasında ise gerek edebî eserlerin gerekse tarihî metinlerin esas alındığı metin sözlükleri hazırlanmıştır. Mevlana (öl.1273)'nin "Mesnevi"sinin esas alındığı *Meyâdinü'l-Fürsân* (tf.1612), *Vesiletü'l-Mekâsîd* (tf.1498), *Tuhfe-i Şâhidî*(tf.1514) ve *Tuhfe-i Şemsî*(tf.1666'dan sonra); Sa'dî-i Şirâzî (öl.1292)'nin "Gülistan" eseri için hazırlanan *Kitab-ı Lûgat-ı Gülistân* (tf.XVI.yy.), *Müşkilât-ı Gülistân* (tf.1593) ve *Lûgat-ı Gülistân-ı Sa'dî* (tf.XVIII.yy.), *Miftâh-ı Gülistân* (tf.XVIII.yy.); Sa'dî-i Şirâzî'nin "Bostan"ının esas alındığı *Lûgat-ı Bostan-ı Şeyh Sa'dî-i Şirâzî* (tf.1549[?]); Abdurrahman-ı Câmî (öl.1492)'nin "Bahâristân" eseri için hazırlanan *Lûgat-ı Bahâristân* (tf.XVIII.yy.); Firdevsî'nin "Şehnâme" adlı eserinin esas alındığı *Lûgat-ı Şehnâme* (tf.1659) metin sözlüğü türünde yapılmış çalışmalar olarak değerlendirilir. Edebî eserlerin esas alındığı bu çalışmaların yanı sıra edebî olmayan eserler için de birtakım metin sözlükleri hazırlanmıştır. "Tarih-i Vassâf"ın esas alındığı *Lûgat-ı Tarih-i Vassaf* (tf.1706), *Mâlâ bûdde Minhu li'l-Edib mine'l-Meşhûr ve'l-Garib* (tf.1748); "Tarih-i Nâdirî" eseri için hazırlanan *Lûgat-ı Tarih-i Nâdirî*; Veysi mahlası ile bilinen şair Üveys b. Mehmed (öl.1628)'in "Siyer-i Veysi" eserinin esas alındığı *Siyer-i Veysi Lûgati* (tf.1864'ten önce) bu türde hazırlanan sözlüklerdendir (Öz, 2010; Akalın, s. 271-275). Günümüze yakın tarihlerde ise Mustafa Kemal Atatürk'ün "Söylev (Nutuk)"inde geçen terimler ile şahıs, yer ve olay bilgilerinin verildiği S. Nabi Özerdim'in *Açıklamalı Söylev Sözlüğü*, Mehmet Akif Ersoy'un "Safahat"ının kolayca anlaşılmasını sağlamak amacıyla eserde az bilinen kelime ve tamlamaların anlamlarının sunulduğu Cevdet Şanlı'nın *Safahat Sözlüğü* ve Talip Mert'in *Açıklamalı Safahat Lûgati*, James Joyce'un "Ulysses" adlı romanında okur tarafından anlaşılması güç olduğu düşünülen kelime ve cümlelerin anlamlarının verildiği Nevzat Erkmen'in *Ulysses Sözlüğü*, Robert Dankoff tarafından Evliya Çelebi'nin "Seyahatname"sinde az kullanılan, yabancı ve yöresel kelime ile deyimlerin açıklamalarını ihtiva eden *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Okuma Sözlüğü* ve Ömer Asım Aksoy tarafından hazırlanan *Anayasa Sözlüğü* metin sözlüğü türünde hazırlanan çalışmalardır (Aksan, 2009: s. 82-83). Bir Divan şairinin divanının sözlüğü ilk olarak Furkan Öztürk tarafından doktora tezi olarak hazırlanmıştır. Öztürk, *Bâkî Divanı'nı* esas alarak hazırladığı "Bâkî Divanı Sözlüğü [Bağlamlı Dizin ve İşlevsel Sözlük]" adlı doktora çalışmasında, söz konusu divanın söz varlığını oluşturan sözcüklerin anlamlarını vermiş ve ayrıca eserin bağlamlı dizinini hazırlamıştır. Daha sonra Özer Şenödeyici, *Nâilî Divanı'nın* işlevsel sözlüğünü ve bağlamlı dizinini doktora tezi olarak ortaya koymuştur. Ayrıca 2007 yılında başlayan ve Divan edebiyatı eserlerinin bağlamlı dizin ve işlevsel sözlüklerini hazırlamayı amaçlayan "Türk Edebiyatı Bağlamlı Dizin ve İşlevsel Sözlük/TEBDİZ" projesi kapsamında bu

çalışmalara benzer birçok çalışma hazırlanmıştır (<https://www.tebdiz.com/>).

Birçok tezkireci ve şairin gerçek şair sınıfına dâhil ettikleri XVIII. yüzyıl şairlerinden Nedim (öl.1730), şiirlerinin edebî değeri ve şiire getirdiği yenilikler bakımından Divan şiirinde önemli bir yere sahiptir. Nedim, Bâkî (öl.1600) ve Şeyhülislam Yahya (öl.1644)'nın klasik üslubunu, Sebk-i Hindî unsurlarını ve içinde yaşadığı toplumun günlük konuşma diline ait kullanımları gerçek tasvirleriyle kendi şiirinde bir araya getirerek "Nedimâne" olarak tarif edilen özgün bir üslup ile sanatını icra etmiştir. Bu bakımdan Nedim, Divan şiirinin tekniklerini ve malzemesini kullanarak tasvir ettiği şahsi hayalleri ile Divan şiirinin en seçkin şairlerinden biri olmuştur. Bunun yanı sıra Lale Devri (1718-1730)'nin getirdiği refah ve huzur ortamının da Nedim'in eşine az rastlanır şiirler yazmasına vesile olduğu ileri sürülür (Mazıoğlu, 2012:s.16-19; Gölpınarlı, 2015:s.7-10; Kocatürk, 1964: s. 502-512; Tanpınar, 2015:s.40-43). Dolayısıyla Nedim'in özgün bir üslupla şiirler yazması ve dile hâkimiyeti ölçüsünde bir sözcüğe birçok mana yükleyebilecek nitelikte bir şair olması bu çalışmayı hazırlamaya yönlendiren en önemli etken olmuştur.

Bu çalışmada Divan şiirinde sözcüklerin "bağlam"a göre nasıl farklı anlamlar kazandığı, *Nedim Divanı'nın* esas alındığı "Nedim Divanı Sözlüğü" çalışmasından örnekler verilerek sunulmuştur. Edebî bir metin olan *Nedim Divanı'nın* derinliğine tam ve doğru bir şekilde erişmek amacıyla eserde bulunan sözcükler metnin bağlamı esas alınarak mutabakat, iltizam ve tazammun yolları vasıtasıyla incelenip sözcüklerin hakiki ve mecazî anlamları ile teşbih kullanımları tespit edilerek anlamlandırılmaya çalışılmıştır. Aşağıda *Divan'da* geçen "gül" sözcüğünün birbirinden farklı anlam değerleri gösterilmiştir. Sözcüğün hakiki anlamı ya da anlamları ilk sırada, daha sonra mecazî anlamları ve teşbihler verilmiştir.

gül:

1. Her türlü çiçek

Virsün dehân u rüy u lebün bâg-i hüsne zîb/Gül faşlı lüle mevsimi gül-nâr vaktidür (G36/4)

2. Küçük ve dikenli gül ağacının güzelliği, kokusu ve şekli ile meşhur makbul çiçeği, gül

Vücûdî hâm gümüştend beyâz gülden nerm/Boyu henüz yitişmiş nihâlden hem-vâr (K6/6)

3. (mec.) Gül | "Dinlemek" karinesiyle sözcük mecaz olarak değerlendirilmiştir.

Düzdi faşlı şayf 'işret-hânesin bülbüllerün/Dinlesün gül na'ra-i mestânesin bülbüllerün (G68/1)

4. (mec.) Gülfidanı

Âhu yitişdi bülbül-i zârûn ki bâg-bân/Çüb-ı duhân idindi güllün şahsârnu (G147/4)

5. (mec.) Sevgili | Bahçenin en kıymetli ve diğer çiçeklere göre yetiştirilmesi özen isteyen çiçeği gül gibi narin, zarif ve güzel sevgili

*Hüsnini seyr eyleyüm de gördüğüm yir ol
güli/ Gülsitân olmazsa hammâm olsa da mâni' degül
(G71/3)*

6. (mec.) Söz | Bahçenin en kıymetli ve en seçkin çiçeği olan gül gibi ilgi çekici, zarif ve güzel söz

*Tab'um o bâğ-bân-ı girân-dest-i mâyedür/ Kim bir
gül istesem baña bir gülistân virür (K3/55)*

7. (mec.) Çok az cömertlik | Sayısız gülfidanının bulunduğu çarbâğın bir gülü kadar çok az cömertlik

Gül-nahl-i çâr-bâğ-i mekârim ki bir **gülin**/Gâfil sekiz behište viren râyegân virür (K3/33)

8. (teş.) Yanak | Sevgilinin gül gibi kırmızı, narin ve pürüzsüz yanağı

*Ruḥı gül lebleri mül kâmeti serv-i revân olsun/ Olursa
bârî dil-ber böyle şüh-ı nükte-dân olsun (Ş20/I:3-4)*

9. (teş.) Yara | Kırmızı gül gibi yuvarlak ve kanlı yara

*Güldür çemen-i sînede dâğ-i ğam-ı ḥasret/ Şeb-tâ-be-
seher eşk-i terüm şebnem-i ḥasret (G10/1)*

10. (teş.) Rakı kadehi | Üzerinde parlak çiy tanelerinin bulunduğu gül gibi beyaz rakı ile dolu olan kadeh (bkz. "sâkıf-i ebr-i nev-bahâr" mad.) (G68/4)

*Şanma pür-şebnem güli sâkıf-i ebr-i nev-bahâr/ İtdi
leb-rîz-i 'arâk peymânesin bülbüllerün (G68/4)*

11. (teş.) Kadeh | Gülfidanında açan gül şeklinde ve renginde olan sakinin tuttuğu kadeh Tâze şâh üzere açılmış **güli** seyr itdüñ ise/ Bir de gel câmu hele dest-i kadeh-kârda gör (KT57/2)

12. (teş.) Yücelik ve büyüklük | Bahçede sayısız bulunan gül gibi çok fazla olan yücelik ve büyüklük

*Bir kân-ı ni' amdur ki anuñ gevheri iqbâl/ Bir bâğ-i
İrem'dür ki **güli** 'izz ü 'alâdur (K18/3)*

13. (teş.) Ağız | Gül gibi kırmızı ve küçük ağız

*Virsün dehân u rüy u lebün bâğ-i ḥüsne zîb/ **Gül** faşlı
lâle mevsimi gül-nâr vaqtidür (G36/4)*

14. (teş.) Ma'nâ | İrmak misali akıcı olan şiirde gül gibi kendini gösteren ilgi çekici, güzel ve yeni ma'nâ

*Tâze ma'nî rü-nümâ nazm-ı selîsünden Nedîm/ Cüy
gösterdi yine âyîne veş rüy-ı **güli** (G148/5)*

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi *Nedim Divanı*'nda geçen "gül" sözcüğü tek başına 14 farklı bağlamda kullanılmıştır. Bu da çok katmanlı bir anlam yapısı olan Divan şiirinin derinliğine tam ve doğru bir şekilde erişmek amacıyla "bağlam"ın özellikle esas alınması

gerektiği ve Nedim'in bir sözcüğe birçok anlam kazandırmasıyla dile ne kadar hâkim olduğunu göstermiştir.

Tarihî ve edebî metinlerin doğru bir şekilde anlamlandırılması için sosyal ve kültürel arka planı yansıtan deyimler, atasözleri ve arkaik sözcükler gibi ifadelerin anlamlarını belirlemek önemli bir husustur. Bu anlamda Divan şiirleri hem eserin yazıldığı devrin söz varlığının ortaya konulması hem de Türk dilinin gelişim ve değişim sürecinin takip edilmesi için kaynak niteliğindedir. Dolayısıyla da "Nedim Divanı Sözlüğü" adlı çalışmada *Nedim Divanı*'nda geçen deyim ve atasözleri tespit edilmiş, günümüz Türkçesine çevrilmiş ve bağlam temelinde anlamlandırılmıştır. Aşağıda *Divan*'da kullanılan "dest açmak" deyimini bağlama göre değerlendirilip iki beyitte iki farklı anlamda kullanıldığı görülmüştür.

dest açmak: El açmak

1. Yardım istemek

*Sen ğayri **destün aç** yürü bir âstâna kim/ Şâh u
gedâya maḥlabı ol âstân virür (K3/70)*

2. Dua etmek

*Ġâyete irdi Nedîmâ söz du'â hengâmudur/ **Destün
aç** rûḥâniyân-ı 'âlem-i bâlâ gibi (K14/52)*

Aşağıdaki beyitte "dıraht-ı mîve-dâr üzere taş atarlar." sözünün günümüzde kullanılan "Meyve veren ağaç taşlanır." atasözü olduğu tespit edilmiş ve günümüz Türkçesine çevrilerek gösterilmiştir.

dıraht-ı mîve-dâr üzere taş atarlar: "Meyve veren ağaç taşlanır." meâlinde atasözü

*O bâğün her dırahtı mîve-dâr-ı 'izz ü
devletdür/ **Atarlar taşı** elbette **dıraht-ı mîve-dâr
üzere** (KT59/2)*

Arkaik sözcüğü Türk Dil Kurumu'nun *Türkçe Sözlük*'ünde (<https://sozluk.gov.tr/>) "Konuşulan ve yazılan dilde, kullanımdan düşmüş olan eski söz veya deyim" olarak tanımlanmıştır. Yukarıda da zikredildiği gibi şiirlerde geçen arkaik sözcüklerin tespit edilmesi ve doğru bir şekilde anlamlandırılması Türk dilinin gelişim ve değişim sürecinin takip edilmesi açısından önemlidir. Dolayısıyla "Nedim Divanı Sözlüğü" adlı çalışmada *Nedim Divanı*'nda kullanılan arkaik sözcükler tespit edilmiş ve bu sözcüklere günümüzde kullanılan anlamları ile değil; eş zamanlı bir yöntemle eserin yazıldığı devrin dil hususiyetleri dikkate alınarak anlam verilmiştir. Aşağıda "kokmak" ve "uyarmak" arkaik sözcükleri örnek olarak sunulmuştur. Beyitlerde görüldüğü gibi "kokmak" eylemi dört beyitte günümüzdeki "koku çıkarmak, koku yaymak" anlamları ile kullanılmıştır; ancak son iki beyitte sözcüğün "koklamak" arkaik anlamı ile kullanıldığı görülmüştür.

koşmak:

1. Koku çıkarmak, bir koku yaymak

*Şabā ki dest ura ol zülfe müşk-i nāb **koşar**/Açarsa
'uğde-i pīrāhenin gül-āb **koşar** (G15/1)*

*Ne berg-i güldür o leb çignesem şeker şanurum/Ne
ğoncedür o dehen **koşlasam** şarāb **koşar** (G15/2)*

*O ten ki hāk ola 'aşkuñ güdāz u sūzından/Biten
gīyāhu dem-i haşre dek kebāb **koşar** (G15/5)*

*Seni meger ki gül-efsūn-ı nāz derletmiş/Ki sīb-i
ğabğabuñ ey ğonce-leb gül-āb **koşar** (G15/6)*

2. Koklamak

*Nikāb ile göremezken biz anı vā-hayfā/Rakīb o
gerden-i sīmūni bī-nikāb **koşar** (G15/4)*

*Gülistān görmedük gül **koşmaduk** ammā ruhuñ
meyden/Gül-ender-gül gülistān-der-gülistān olduğun
gördük (G54/6)*

Aşağıda sunulan “uyarmak” eylemi Türk Dil Kurumu’nun *Türkçe Sözlük’ünde* (<https://sozluk.gov.tr/>) “Bir kimseye bir davranışta bulunmasını veya bulunmamasını söylemek” şeklinde tanımlanmıştır. Fakat “uyarmak” eylemi her ne kadar günümüzde kullanılan bir sözcük olsa da beytin bağlamı esas alındığında bu anlamının uygun olmadığı anlaşılmıştır. Sözcüğün geçtiği aşağıdaki beyit yorumlanırken sözcüğe “uyandırmak” arkaik anlamının verilmesi gerektiği kanaatine varılmıştır.

uyarmak: Uyandırmak

*O fitne kim anı Hārūt **uyardı** Bābil’de/Siyāh
gözlerūñ hāb-ı ārāmīdesidür (G21/3)*

Edebî metinler anlamlandırılırken sözcüklerin tek tek ele alınıp anlamlarına odaklanan bir metin çözümleme yöntemi, eseri anlamak ve yorumlamak bakımından yetersizdir. Divan şiiri metinlerini doğru anlamak için eserlerin yazıldığı devrin değer ölçülerini ve nasıl anlaşıldığını bilmek gerekir. Bunun yanı sıra devrin sözcüklerini oluşturan sözcüklerin birlikte kullanılmasıyla ortaya çıkan anlamları ve algılama biçimlerini yansıtan ifadeleri tespit edebilmek ve metnin tarihi, sanatsal, toplumsal ve kültürel arka planına hâkim olmak metnin doğru bir şekilde anlamlandırılması açısından önemlidir. (Çavuşoğlu, 1999: 204-207; Tulum, 2017: s.39-68). *Nedim Divanı*’nda kullanılan “hâne-i vîrân” terkihi birebir çeviri ile “harap, yıkık ev” anlamına gelir; fakat beyit bağlama göre değerlendirildiğinde, bu anlamın doğru olmadığı kanaatine varılmış ve alan ile ilgili başvuru kaynaklarından yararlanılarak aşağıda da gösterildiği gibi terkihin “Nazik ve mütevazı konuşmada bir kimsenin kendi evinden bahsederken kullandığı söz” şeklinde anlamının olduğu görülmüş ve bu şekilde anlam verilmiştir. İkinci beyitte ise “hâne-i vîrân” terkihinin beytin bağlamı dikkate alındığında mecazî olarak “gönül” anlamında kullanıldığı görülmüştür.

hâne-i vîrân:

1. Nazik ve mütevazı konuşmada bir kimsenin kendi evinden bahsederken kullandığı söz

*Münāsibdür saña ey tıfl-ı nāzum hücetin al
gel/Beşiktaş’a yakın bir **hâne-i vîrān**umuz vardır
(G14/3)*

2. (mec.) Gönül||Harap bir ev gibi aşkın verdiği ızdıraptan dolayı incinmiş kederli gönül

*Çünki ta‘mūr itdi tālī‘ **hâne-i vîrāneñi**/Gayri zāhir bir
münāsib mihmān lāzum saña (G4/5)*

Divan şiirleri yorumlanırken sözcüklerin tarihi, toplumsal ve kültürel bağlar içinde değerlendirmesi gerektiği daha önce zikredilmişti. Bununla birlikte beyitler anlamlandırılırken Kur’an-ı Kerim, tefsir, hadis, tasavvuf vb. din bilimleri, mitoloji, peygamber kıssaları, tarihi ve efsanevi kişilerle, din, tarikat büyüklerinin menkıbeleri, devrin gelenek görenek ve inançları gibi hususlar dikkate alınmalı ve bu bilgiler ışığında sözcükler ve terkipler ile ilgili ek bilgilerin verilmesi de gereklidir (Mengi, 2007: s.411-412). Aşağıdaki beyitte yer alan “büy-ı pîrehen” terkihi sadece “gömleğin kokusu” karşılığını vermek yeterli değildir. Beytin anlamına doğru ve tam bir şekilde ulaşmak için, “Ken’ân, cān-fezā gelmek” karineleriyle, “büy-ı pîrehen” terkihi ile Hz. Yusuf’un gömleğin kokusunun kastedildiği anlaşılmıştır. Dolayısıyla beytin *Kur’an-ı Kerim* Yusuf Suresi 93-96 ayetlerinde geçen “Hz. Yusuf’un gözleri görmeyen babası Hz. Yakub’a gömleğini gönderdiği, gömlek daha yoldayken Hz.Yakub’un onun kokusunu alıp gözlerinin görmeye başladığı” bilgisi ile yorumlanması gerektiği kanaatine varılmıştır.

*Cān-fezā geldi çü **büy-ı pîrehen** hātırlaraUğramış
var ise bād-ı şevk Ken’ân üstine (K2/5)*

Divan şiirini oluşturan her sözcüğün anlamının metin içinde diğer sözcüklerle kurduğu ilişki ve çağrışım ile belirlenmesi gereklidir. Bu bakımdan aşağıda *Nedim Divanı*’nda geçen “ceyb” sözcüğünün iki farklı terkipte kullanımı gösterilmiştir. Beyitlerin bağlamı esas alınarak terkiplere anlam verilirken “ceyb” sözcüğünün beyitte bulunan diğer sözcükler ile ilişkisi dikkate alınarak “yaka” ve “cep” olmak üzere iki farklı anlamda kullanıldığı görülmüştür.

ceyb: 1. Yaka 2. Cep

ceyb-i karar: (teş.) Karar yakası||Beyitte teşbihin vech-i şebah yönü dikkate alınarak sözcük değerlendirilmiş ve “çāk-sāz-ı ceyb-i karar olmak” terkihindeki “çāk-sāz (yakanın) yırtılması” karinesi ile sözcüğe “yaka” anlamı verilmiştir:

*Şu rütbe itdi eşer baña ol edā-yı selīs/Ki tab‘-ı şūhum
olup çāk-sāz-ı **ceyb-i karar** (K6/26)*

ceyb-i şubh: (teş.) Sabah cebi||Beyitte yukarıdaki örnekte olduğu gibi teşbihin vech-i şebah yönü dikkate alınarak sözcük değerlendirilmiş ve “nağd-i

ümmîd” terkindeki “naqd/nakitin cepte muhafaza edilmesi” karinesi ile sözcüğe “cep” anlamı verilmiştir:

Naqd-i ümmîd ile pürdür ceyb-i şubh ey dil hemân/Vâm-ı ah-ı ahuñ elden koyma sen dâmânını (G144/5)

Aşağıda *Nedim Divanı*’nda geçen “ruhsâr-ı al” tamlaması ilk beyitte “kırmızı yanak” olarak hakiki anlamda kullanılmıştır. İkinci beyitte ise tamlamanın “kırmızı yanak” anlamının bağlam gereği uygun olmadığı kanaatine varılmış ve “kırmızı yanak” ifadesinin sevgilinin bir vasfı olması sebebiyle mecazî olarak “sevgili” anlamında kullanıldığı anlaşılmıştır.

ruhsâr-ı al:

1. Kırmızı yanak

Râzını bîgânelerden eylemek için nihân/Kelle-püşün perde-i ruhsâr-ı al eylerdi yâr (MS9/VI:4-5)

2. (mec.) Sevgili | Kırmızı yanaklı [sevgili]

Güldürür ya ağlatur ya lutf ider yâ hud ‘itâb/Hâşılı neylerse ol ruhsâr-ı al eyler beni (G133/11)

Aşağıdaki beyitlerde geçen “kemân-ebrü” tamlaması “yay kaşlı (yay gibi uzun, kavisli ve yaralayıcı kaş)” anlamıyla bir teşbihtir. Fakat beytin bağlamı göz önünde bulundurulduğunda, yukarıdaki örnekle benzer şekilde “yay kaşlı” ifadesinin sevgilinin bir vasfı olması sebebiyle mecazî olarak “sevgili” anlamında kullanıldığı anlaşılmıştır.

kemân-ebrü: (mec.) Sevgili | Yay kaşlı [sevgili]

Bul Nedîmâ’yı ararsañ o kemân-ebürünüñ/Ebruvânında yâ hud zülf-i semen-sâyında (G113/5)

Dil yine ser-geştedür tîr-i hevâyî veş Nedîm/Bir kemân-ebürünüñ olmuşdur meger âvâresi (G146/7)

Sonuç

Bütün bu bilgiler çerçevesinde, bu çalışma ile Divan şiiri metinlerinin anlamlandırma ve yorumlama aşamasında “bağlam”ın yadsınamaz bir katkısı olduğu görülmüştür. Çalışmada “Nedim Divanı Sözlüğü” adlı tezden verilen örneklerle, Nedim Divanı’nı oluşturan sözcüklerin diğer sözcüklerle çağrışım ilişkisi, metin içi bağlam vb. hususların yanı sıra eserin kaleme alındığı devrin kültürü, toplumsal ve siyasal yapısı gibi tüm dış bağlamlar da dikkate alınarak sözcüklere anlam verilmesi ve dolayısıyla bir metnin tam anlamına ulaşmak için sözcüklerin iç ve dış bağlam içinde değerlendirilmesi gerektiği saptanmıştır. Bu açıdan anlam-bağlam esasına dayanan metin sözlüklerinin, şairlerin sözcüklere kazandırdıkları çeşitli anlam değerleri, sözcüklerin anlam çerçevesi, anlam değişimleri ve şairin özgün kullanımının tespiti hususunda önem arz eden çalışmalar niteliğinde oldukları anlaşılmıştır. Bu bakımdan çalışmanın sözlükbilim anlambilim, üslup ve

belagat çalışmalarına katkısı olabileceği ümit edilmektedir.

Kaynaklar

- Abdülkâhir el-Cürçânî. (2018). *Esrârü’l-Belâgat-Belâgatin Sırları*. (Z. Çelik. ter.). İstanbul: Litera Yayınları.
- Akalın. Ş. Haluk (Mart 2010). “Sözlüğün Tarihi”, *Türk Dili-Dil ve Edebiyat Dergisi*, C. XCVIII, s. 268-279.
- Aksan. D. (2009). *Her Yönüyle Dil*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- _____. (2016). *Anlambilim*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Aksoy. Ö. A. (1988). *Atasözleri ve Deyimleri Sözlüğü*. Ankara: İnkılap Kitabevi.
- Aktaş. Ş. (2007). *Edebiyatta Üslup ve Problemleri*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Akün, Ö. Faruk. “Divan Edebiyatı”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/divan-edebiyati> (02.04.2023).
- Boyalık. M.T. (2016). *Dil, Söz ve Fesahat, Abdülkâhir el-Cürçânî’nin Sözdizimi Nazariyesi*, İstanbul: Klasik Yayınları.
- Boztepe. H.N.(1338-40) *Nedim Divanı*, İstanbul: İkdam Matbaası.
- Bölükbaşı. R. T. (2018). *Sanat ve Estetik Yazıları*. (A. Uçman. haz.). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Çavuşoğlu. M. (1986). “Divan Şiiri”. *Türk Dili-Dil ve Edebiyat Dergisi*(Türk Şiiri Özel Sayısı II). Yıl:36. C.LII, s.415-417.
- _____. (1999). “Bir Beyitin Çevresinde”. *Osmanlı Divan Şiiri Üzerine Metinler*. (M. Kalpaklı. der.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. s.204-207.
- Durmuş. İ. “Sözlük”.*Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/sozluk#1> (29.05.2023).
- Filizok. R. (2001). *Anlam Analizine Giriş.*, Yayın no: 115, İzmir: Ege Üniveristesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Gölpınarlı. A. (2015). *Nedim Divanı*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Günay. V. D. (2007). *Metin Bilgisi*, İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları.
- Kocatürk. V. M. (1964). *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara: Edebiyat Yayınevi.
- Latifi. (2000). *Tezkiretü’ş-Şu’arâ ve Tabsiratü’n-Nuzamâ (İnceleme-Metin)*. (R. Canım, haz.). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

- Macit, M. (2016). *Nedim Divanı*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Mazıoğlu. H. (2012). *Nedim'in Divan Şiirine Getirdiği Yenilikler*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Mengi. M. (Summer 2007). "Metin İncelemesi Aşamaları, Terimleri ve Bunlardan Biri: Metin Tahlili", *Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları*, Volume 2/3, s.411-412.
- Öz. Y. (2010). *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Paz. O. (1995). *Şiir Nedir?-Yay ve Lir*, (Ö. Saruhanlıoğlu. çev.). İstanbul: Era Yayınları.
- Saraç. Y. (2007). *Klasik Edebiyat Bilgisi-Belâgat*, İstanbul: 3F Yayınları.
- Tulum. M. (2017). *Tarihî Metin Çalışmalarında Usul*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Vardar. B. (1980). *Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tarlan. A. N. (1999). "Divan Edebiyatında Sanat Telakkisi". "Divan Edebiyatı" *Osmanlı Divan Şiiri Üzerine Metinler*. (M. Kalpaklı. der.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. s.99-110.
- Tanpınar. A. H. (2015). *On Dokuzuncu Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tunah. İ. (2014). *Sanat Ontolojisi*, İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu: <https://sozluk.gov.tr/>
<https://www.tebdiz.com/>